

Арзыбаев Т.К.

**КЫРГЫЗДАРДЫН КӨНШУЛАШ КӨЧМӨН
ЭЛДЕР МЕНЕН БОЛГОН ЭТНОСАЯСИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ
ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДА**

Арзыбаев Т.К.

**ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ КЫРГЫЗОВ
С СОСЕДНИМИ КОЧЕВЫМИ НАРОДАМИ В ИСТОРИЧЕСКИХ
ИСТОЧНИКАХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**

T.K. Arzybaev

**ETHNO POLITICAL RELATIONS OF KYRGYZ
WITH NEIGHBORING NOMADIC PEOPLES IN HISTORICAL
SOURCES OF THE MIDDLE AGES**

УДК: 94(575.2) (04)

Борбордук Азиянын байыркы тарыхында кыргыздардын өз алдынча этнос катары аты учурай баштагандан берки мезгилдеги тагдырын көчмөнчүлүк жашоо менен байланыштырып келебиз. Элдин коомдук-саясий түзүлүшү, салт-санаасы, ой-жүгүртүүсү жана аң-сезими көчмөндүк жашоо-турмуш шарттарынын негизинде элдин - тили, дили, салттык маданияты жана башка этностук элементтердин түптөлгөндүгү тууралуу маалыматтарды мурас катары бизге жеткирген бул тарыхый булактар. Кыргыз элинин түзүлүшү орто кылымдардагы Алтай, Чыгыш Түркстан, Тенир-Тоодогу этностук процесстер менен тыгыз байланышта өткөн. Бул процесс кеминде эле беши кылымга созулуп, XVI кылымда аяктаган. Орто Азиядагы бул процесс түрк тилиндеги тектеш - өзбек, казак, түркмөн, каракалпак жана башка элдердей эле бир эле мезгилде жүргөн. Көпчүлүк учурларда тигил же бул уруулар ортоазиялык элдердин этностук компоненти болуп келген.

Негизги сөздөр: көчмөндөр, этномаданий, саясий, маданият, социалдык, тил, этникалык процесс, маалымат, тарыхый булактар.

В древней истории Центральной Азии кыргызы как самостоятельный этнос начинают судьбу, связанную с кочевничеством. Социально-политическая структура народа, обычаи, мышление и сознание на основе условий жизни для кочевого народа, языка, истории, традиционной культуры и другие. Этнические элементы, основа информации, переданные нам в наследство из исторических источников. Структура кыргызского народа является сложным процессом, который в средневековье проходил в тесных этнических связях с регионами Алтая, Восточного Туркестана. Этот процесс продолжался в течение по крайней мере пяти веков и завершился в XVI веке. Этот процесс в Средней Азии проходил в то же время и с такими тюркоязычными народами, как узбеки, казахи, туркмены, каракалпаки. и другие. В большинстве случаев, те или другие племена являлись этнической составляющей народов Средней Азии.

Ключевые слова: кочевники, этнокультурный, политический, культура, социальный, язык, этнический процесс, информация, исторические источники.

In the ancient history of Central Asia, Kyrgyz as an independent ethnos begins destiny associated with nomadism. Socio-political structure of the people, customs, thinking and

consciousness based on living conditions for nomadic people, language, history, traditional culture, etc. ethnic elements, the basis of information, handed over to us as a legacy from historical sources.

The structure of the Kyrgyz people is a complex process, which in the Middle Ages was closely connected with the regions of Altai and Eastern Turkestan. This process lasted for at least five centuries, XVI. completed. This process is connected with the Turkic-speaking Central Asia, Uzbek, Kazakh, Turkmen and Karakalpak. and. at the same time as all peoples. In most cases, one or other tribes of the peoples of Central Asia and the ethnic component.

Key words: nomads, ethnocultural, political, culture, social, language, ethnic process, information, historical sources.

Кыргыздардын байыркы жана орто кылымдардагы тарыхын изилдөөдө башкы тоскоолдуктардын бири, бул жаңы даректүү маалыматтардын жетишсиздигине байланыштуу экени талашсыз. Бирок буга карабастан, көпчүлүгүбүзгө белгилүү болгон эле тарыхый даректердин айланасында кенен жана ар тараптуу ой жүгүртүү менен жаратылган илимий эмгектердин пайда болушу, элдин түпкү тарых башаттарын калыбына келтирүүгө аракет жасаган ынтызар изилдөөчүлөрдүн аз эмес экендигин көргөзөт.

Рашид ад-Диндин «Кыргыз уруусу» тууралуу «Жылнаамалар жыйнагында» буларды кабарлайт: «Кыргыз менен Кэм-Кэмжиут» – жанаша жашаган эки дубан эл, экөө биригип бир бийликти (мамлекетти) түзөт. Кэм-Кэмжиут – чоң суу, бир жагынан монголдордун дубаны (Могулистан) менен, экинчи тарабынан Селенга дарыясы менен чектешкен Тайжнуттар менен коңшу турушат; үчүнчү тарабы Анкара-мурэн дарыясынын бассейнинен Ибир-Сибир аймагына чейин созулат. Кэм-Кэмжиуттун бир жагы тоотүздү мекендеген Наймандарга да коңшу. Ошондой эле Баргужин-Токун деген жерди ээлеген, айрымдарынын түпкү теги монголдордон чыккан кору, баргы, тумат (түмөт), баяут (баят ?) уруулары дагы кыргыздар менен жанаша аймакта жашашат. Бул дубандарда шаарлар жана айыл-кыштактар көп, көчмөн калк андан көп. Алардын өкмөт башчыларынын өз энчилүү аттары болсо да «инал» аташат, ал эми дубанга белгилүү жана сыйлуу адамдарын «идн» де-

шет. Башка бир дубандын (областтын) аталышы – Эди-Орун, алардын башчысын Урус – Инал деп атайт [7, 150-б.].

Рашид ад-Динде найман эли жөнүндө Иртыш суусунун жээгиндеги Ирдыш – мурэн жана ушул суу менен кыргыздарды бөлүп турган тоолордун арасын жердешет деп айтылат. Андан ары наймандар Он-Хан башкарган Могулистандын бир дубаны менен да коңшулаш жашап, бул эки элдин ортосунда ар дайым кагылышуулар болуп турган. Найман журтунун бир жагы, ошондой эле, кыргыздар менен чектешип, бир капталы чөл тарапка созулуп, уйгурлар менен жанаша жерлерде жашашкан [7, 136-137-бб.]. Бул найман уруулары көчмөн турмуш өткөрүп, тең калкы тоо аралап, теңи түздөрдө көчүп-конуп жүрүшкөн [7, 136-б.].

Рашидад-Диндин маалыматтары боюнча кыргыз өлкөсүнүн аймагы Об менен Эртыш дарыяларынын ортосу болгон түндүк-батыш Алтай, Жогорку (Тува) жана Ортоңку (минусун ойдуңу) Енисейди камтыйт. Болжолу «Кэм-Кэмжит» дубаны (областы жогоруда аталган Жогорку жана Ортоңку Енисейди, ал эми «Кыргыз дубаны» кыргыздын батыш райондорун (аймагын) Иртышка (Эртыш) чейин ээлеп турган окшойт. Же болбосо «Кыргыз» дубаны Об-Эртыш сууларынын ортосун бүт ээлеп, андан ары чыгышты көздөй созулуп. Ортоңку Енисейди (минусун ойдуңун) камтып, ал эми «Кэм Кэмжит» - Жогорку Енисейди (Тува) жерлерине ээлик кылып турган болуу керек. Кэм-Кэмжит дубанына кирген аймак дагы түздөн-түз көз каранды болбосо да кыргыздардын бийлиги астында же кайсы бир деңгээлде алардын таасиринде турган. «Кэм-Кэмжиттун» бир тарабы Селенга суусуна чектешип, «тайжит» уруусу жердеген жерге чейин созулат» [7, 150-б.] деген Рашид ад-Диндин кабары анык болсо, анда бул жерлер дагы Кэм-Кэмжит дубанынын (областынын) карамагында болгон. Айтмакчы, Риттердин маалыматтарына таянып, И.В. Березин дагы «Кэм-Кэмжиттун» Кем, кемчик, кичи кем сууларынын атынан келип чыккан дейт [8, 158-б.]. Андай болгон соң «кыргыз» областы «Орто Азиялык» жана «Чыгыш» кыргыздарынан жана дагы уруктардан жана уруулардан болушу мүмкүн. Кандай болгондо да «Орто Азиялык» кыргыздар «Кыргыз областынын» батыш аймактарын ээлеп турган болуу керек.

«Си-ши-изиде» (XIII к.) кыргыздар тууралуу сөз болгондо Эртыш менен Алтай аймагынын эки катары сүрөттөлөт [5, 5-6-бб.]. Бул маалыматтар «Орто Азиялык» кыргыздарга тиешелүү болушу толук мүмкүн.

Рубруктун (1253-1254-ж.) маалыматтарында «Керкис» аттуу өлкө жана анын элдери, алар «түндүгүрөөк жакта, токойлуу жерди жердеген» түндүк элдеринин ичинде «бир дагы шаары жок» «малчылыкты кесип кылган керкис аттуу эл, ошол эле жерде лыжа тээп жүгүргөн «оренгойлор» башкача айтканда «оренхайлар», «уранкайлар» Рашид ад-Диндин эскерилген, кыргыздарга чыгыш тарабынан коңшу жайгашкан кури, баргут (баргы ?) жана түмөттөр болгон,

ошол доорлордо кыргыздын түштүгүрөөк тарапта тургандыгы тууралуу бул автордон жолуктурбайбыз [2, 509-б.]. Саягы, мында биринчи кезекте «Орто Азиялык» көчмөн кыргыздар жөнүндө сөз болуп жатса керек. Бул маалыматтар боюнча алар кыргыздар өлкөсүнүн батыш жана түштүк-батыш тарабындагы токойлуу жерди мекендеп турушкан.

Рашид ад-Диндин «Жылнаамалар жыйнагында» урасыт (?), төлөнгүт жана куштеми урууларын дагы «токой уруулары» деп аташат, себеби алар кыргыз өлкөсү жана Кэм-Кэмжиттун менен чектешкен токойлордо жашашат» [7, 122-123-бб.]. Рашид ад-Диндин бул кабарында кыргыздар өлкөсү Кэм-Кэмжиттардан бөлөкчө, өз алдынча мамлекет катары айтылып жаткандыгы кызык факт. Рашид ад-Дин «боз үйлөрү (демек, айылы) токойдун арасында болгон уруулардын бардыгы токой уруулары болгон» [7, 123-б.].

«Юань-Шинин» маалыматтарына караганда «Кянь-Кянь Чжоу» областы кыргыздар өлкөсүнөн түштүк-чыгышка, ошол эле маалда «Кем б.а. Енисей суусунан батышта жайгашкан» [2, 503-б.].

1123-жылы кытай кечили Чан-Чунь Алтай жергесинде болуп, «Кянь-Кянь Чжоу» (Кэм-Кэмжит) өлкөсү ал жерден түндүк-батышка 1000 метрден ашык (500 верстке жакын) алыстыкта» экендигин уккан [2, 509-б.].

Мында бизге түндүк-батыш Алтай жергеси кыргыздарга тиешелүү болгондугу маанилүү маалымат. Бул маалымат кыргыз өлкөсүнүн батыш бөлүгү Эртыш жээгине (об-Эртыш сууларынын ортосу) чейин созулгандыгын тастыктайт. Чань-Чунь эскерген бул аймак кандай аталышта болгондугуна карабастан «кыргыз» областына кирген кыргыздардын мекени экендиги анык.

Айтмакчы, наймандар 1199-жыл Чингизхан жана «анын ошол кездеги союздашы Ван-хан керейттен (керейттер дагы монгол урууларынан, наймандардын чыгыш тарабындагы коңшусу болгон) талкаланып, жеңилип «Кэм-Кэмжит» өлкөсүнө качышкан [2, 504-б.]. Наймандардын «Кэм-Кэмжитка качкандыгын, анын Тувада жайгашкандыгы далилдейт. Ал эми найман уруусу болсо – «Кэм-Кэмжиттун» түштүк тарабында, ага чектешкен аймакта жайгашкан.

«Юань-Шие» «меркиттердин кол башчысы Тухте-бики (Токто-бек) жазында (болжолу 1202-ж.) Кем суусуна чейин барып (саягы суу үстүн муз каптап турган болсо керек), бир нече күндөн кийин кыргыздар өлкөсүнө (киликтер) жетип, «алардын беш уруусун тең басып алды» [2, 505-б.]. Демек, ал кыргыздардын чыгыш тарабына барып «Чыгыш» кыргыздарын каратып алган болуу керек.

«Юань-Шиде» кыргыздар «абдан аз санда; болгону (9000) тогуз миң түтүн эл экендиги» айтылат [2, 505-506-бб.]. Бул албетте, чындыктан алыс маалымат. Кытайлардан алынган кабарлар жалпысынан алганда ар кыл, айрым учурда бири-бирине карамакаршы. Жогоруда көрсөтүлгөн цифра деле кыргыздардын кичине эле бир бөлүгүнө гана тиешелүү болуу керек. Белгиленип өткөндөй, Рашид ад-Диндин

жазып кеткенине караганда кыргыздар өлкөсүндө жана ага жанаша жайгашкан областтарда (дубандарда) көчмөндөр дагы «айыл-кыштак, шаарлар» дагы көп [7, 150-б.]. «Юань-Ши» боюнча кыргыздар «анчалык деле дыйканчылык кылышпайт, бирок эгин эгишет» деп айтылат [2, 503-б.].

Чань-Чунь айткнына караганда «Кянь-Кянь Чжоу» өлкөсү жөнүндө «жакшы темирди иштетишет жана тыйын чычкандары абдан көп; буудай эгишет; кытай кол өнөрчүлөрү көп санда: алар жибек, парча, флер жана гүлдүү кездемелерди токушат [2, 504-б.]. Мунун бардыгы Туяда же Мөнү-Сууда болушу мүмкүн дагы, Об-Эртыш сууларынын ортосундагы аймакта жана Алтайда болушу мүмкүн эмес.

«Юань-Шиде» кыргыздар өлкөсүнө байланыштуу Ус, Хань-Хэнь жана Йиланчжоу (Жылан-Жолу) деген үч дубан эскерилет. Ус дубаны «кыргыздардан чыгышыраак, Кянь (Кем, Енисей) суусунан түндүгүрөөк жакта жайгашып, дубандын аталышы Ус суусунан улам пайда болгон жок» [2, 505-б.]. Жыйынтыктап айтканда бул доордон Улуу Кыргыз каганаты (державасы) түзүлгөнгө чейинки «Тан» доорундагыдай эле кыргыз урууларынын ээлик кылган жерлерин, мекендеген тоо-сууларын, алар менен чектешип, а түгүл кыргыздардын үстөмдүгүндө жашаган уруулардын жайгашышы тууралуу маалымат алдык. Эске алуучу учур – өзүнүн саясий кызыкчылыгын көздөп жазылган «Тан» эпохасынын тарыхый булактарына караганда монгол доорундагы маалыматтар кыргыздардын ээлеген жерлери, таралуу масштабы жөнүндөгү маалыматтар бир кыйла так жана чындыкка чукул. Бул өзгөчө кыргыздар өлкөсүнүн батыш бөлүгү тууралуу кабарлардан жакшы көрүнөт.

«Бей-ши-узиде» (XIII к.) кыргыздар жөнүндө маалымат «или» дарыясынын жанынан эскерилет [5, 5-6-бб.]. Болжол менен «Бей-ши-узидеги» маалыматтарга караганда ал XII к. жарымында «Орто Азиялык» кыргыздар ошол жерлерде жашагандыгы толук мүмкүн деп берилет.

Рашид ад-Диндин маалыматына караганда Чыңгызхандын алгачкы мезгилинде наймандардын башчылары болуп Наркыш-Таян жана Эният-каана болгон. Кыргыздардын урууларын кыйраткан соң, Эният-каан өзүнүн Наркыш-Таян агасынын астына келбей жана белек берген эмес» [7, 135-136-бб.].

Орто Азиялык кыргыздардын Алтайга көчүшүнүн себеби катары Найман (батыш монголиядагы кичи эл) менен кагылышуусу да четке кагылбайт жана жогоруда айтылган Наркыш-Таян менен Эният-каандын чабуулунан кыргыздар элеген жерин таштап кетишкен. Белгилей кетүүчү нерсе болуп Рашид ад-Дин «кыргыз уруу» деп эскерет [7, 150-б.]. Ошон үчүн жогорудагы сөздөн соң Наркыш-Таян менен Эният-каан жеңген кыргыз уруулары же мамлекети болушу мүмкүн.

Аскер кагылышууларынан соң «Орто Азиялык» кыргыздардын оң канаты көчүп кетишти же Моголистандын ички аймагына кирип кетишкен жана моголдор деп аталып калышкан. Алгачкы маалыматтар XV к. жазма булактарында камтылган. Шафар ад-

Дина Йездинин «Зафар-наме» аңгемесинде (XV кылымдын баш жагында) «Тимурдун аскери Джетеге каршы кеткени жөнүндө» сөз бар ошондогу кыргыздар или дарыясынын аркасында кара талаада эл же улус болуп турушкан. Ошол мезгилде алардын башында Инга-Төрө турган [6, 155-б.]. Маалыматтарга караганда Инга-Төрө «Иль жана улус» Кийас жергесинде колго түшөт [6, 157-б.].

Инга-Төрөнүн санжырасы «Маджму ат-таварихте» келтирилет, анын биринчи бөлүгү кыргыздардын оң канатынын санжырасына окшош келет [6, 207-208-бб.]. Анал-Хакка, Лур-хан, Гуз-хан, Арслан-бий, Кул-бий жана Мары бийден кийин Анга-Төрөгө келип үзүлүп калат [6, 208-б.]. Мүмкүн ушул убакта алар кыргыздардын оң канатынын катарына «моңолдор» деген ат менен кирген.

Анга-Төрөнүн баласы «Маджму ат-таварихте» Мухаммед-бек болгон. Чакырган аты Кек-Бука. Айрым санжыралардын берилишинде моңолдор уруусунун башчысын (Наалынын күйөөсү – Адигине менен Тагайдын карындашы) Кеке дешчү жана чакырган аты Кек-Бука [1, 61-62-бб.]. «Маджму ат-таварихте» берилген боюнча, Мухаммед-бектин тукуму мындай аталган: Кувай (төртүнчү тукуму), Ку-Суек (сегизинчи тукуму), Сейид-Казы (Гази) (тогузунчу тукуму). Мындан тышкары Бай Могол жана анын тукуму Чолок-Тукаме менен Кире. Бардык аттар дал келишет (айрымдары кол жазмада бузулган) уруу башчылардын аттарына жана моңолдор уруусунун бөлүкчөлөрүнүн аттары менен, төмөнкүлөр жаңы санжыраларда бекитилген [1, 62-б.]. «Орто Азиялык» көчмөн кыргыздар убак-убагы менен жашаган жерлерин которуп турушкан.

Мухаммед Хайдердин «Тарих – и Рашиди» эмгегинде «Орто Азиялык» кыргыздар азыркы жайгашкан жерлеринде XVI к. эскертилгендиги жөнүндө маалымдайт. Бирок мурунку убактагы ар кандай көчүп-конуулар жөнүндө автор маалымат бербейт [9, 75-б.]. Н.Н. Тумановичтин жазганына караганда, Моголистандын алгачкы тарыхында кыргыздар эскертилбейт. XVI к. биринчи чейрегиндеги болуп өткөн окуяларда алар (кыргыздар) моголистандын негизги калкы катары – Талас өрөөнүнөн тартып батышка карай чыгышка чейин жана чыгышта Турфанга чейин, түштүктө Кашкар, түндүктө болсо «иле» чөлкөмдөрүндө жайгашкан. Негизги жашаган аймагы катары Ысык-Көл эсептелинет. Бирок кыргыз уруулары ар кандай шарттарга байланыштуу батыш жакта Талас жана чыгышыраак жакта Турфан аймактарында көчүп-конуп жүрүшчү. XVI к. башында кыргыздар моголдордун жеринде үстөмдүк кылып аларды Кашгар жакка сүрүп чыгарышат. Саид-Хандын аскер жоокерлери пайда болуп жиберилген убакта кыргыздар чачырап жана моголистандын эң ыраак аймактарында кайрадан пайда болушкан [9, 84-85-бб.].

Кыргыздарды Мухаммед Хайдер «Моголистандын токой (жапай) жолборстору» [9, 79-б.] деп атаган. Мындай айтылгандын себеби мүмкүн «Орто Азиялык» кыргыздар Тянь-Шандын тегерегиндеги

токой аймактарында жашагандыгын көргөзгөн.

Шараф ад-Дина Йездинин «Зафар-наме» китебинде (XV к. биринчи жарымы) «Тимурдун жоокерлерин моголистандын бардык тараптарына жиберилиши, Джеге улусун жоготконго багытталган» Худайд Хусайин менен Мубашшир-бахадурдун жоокер башчылары «Кумартакуну жол көргөзгүч кылып, Уручку аркылуу 20 миң курама жоокери менен жолго түшкөн. Бикут деген жерге жеткенде алар Бул(а)гачы – вилкар эли менен жолугуп чоң согуш болду» [6, 140-б.]. Ушул маалыматтарга таянсак Бул(а)гачы Или дарыясынын аймактарында жайгашкан, жана ушул эле булактарда айтылгандай Тимурдун буйругу менен анын Эмирлери «Или дарыясын кечип өтүп», бул(а)гачы элин издешкен, «ошол аймактардын бардыгын карап чыккыла» [6, 140-141-бб.] - деген талап койгон. «Маджму ат-таварих» бир нече ирет бул(а)гачи уруусун эскертет, көбүнчө уруунун аттарын: бостон, тейит, жоо-кесек, дөөлөс, кыдырша жана кан(г)ды. Бул кыргыздардын урууларынын негизин түзөт. Кийинчерээк бул топ «ичкиликтер» деп аталган [4, 204-б.].

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические культурные связи. - Ф. 1990.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т.1. - М. 1963.
3. Белек Солтоноев. Казак-кыргыз тарыхы. (Рукопись отдела истории. 1057).
4. История Киргизской ССР. Т. 1. Ф., 1968.
5. Кюннер Н.В. Новые китайские материалы по этнографии кыргызов (хакасов) VII-VIII вв. // Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Записки. Выпуск II. 1951.
6. Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. - Ф., 1973.
7. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л., 1952.
8. Сборник летописей. История монголов. Соч.Рашид ад-Дина. Введ.: О турецких и монгольских племенах. Перевод с персидского И.В. Березина. Труды Вост. отд. И.А.О., часть пятая. - СПб. 1858.
9. Туманович Н.Н. Сочинение мирзы Мухаммеда-Хайдер "Тарих-и Рашиди" – как источник по истории кыргызов Киргизии. В сб.: Арабо-персидские источники о тюркских народах. - Ф., 1973.

Рецензент: д.и.н., профессор Алымкулова С.К.